

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ (17ος-19ος ΑΙ.):
 ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ
 ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ
 ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΩΝ

Τα κοινοτικά μορφώματα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας θα δώσουν στα πρώτα κρατικά μορφώματα (τοπικά πολιτεύματα Σάμου, Καλτετζών, Πελοποννήσου, Μεσολογγίου κ.ά.¹) το διοικητικό τους κέλυφος αλλά και το σύστημα ιεραρχιών, που τα ίδια είχαν προηγουμένως διαμορφώσει. Λίγο αργότερα, με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, ήταν επόμενο οι κληρονομημένοι αυτοί διοικητικοί σχηματισμοί και ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι τοπικοί φορείς –εκπρόσωποι των «ραχιιάδων»– να αποτελέσουν αντικείμενο ιστορικής μελέτης και να διαμορφώσουν μια νομικοκρατούμενη σχολή ιστορίας των θεσμών. Ας παρακολουθήσουμε την τροχιά της ελληνικής ιστοριογραφίας στο πεδίο αυτό.

Η ανάγκη για εύνομη διοίκηση του νεοσύστατου κράτους, ώστε να συντηρηθεί η αποκτηθείσα ελευθερία και να ευτυχήσει το έθνος, θα οδηγήσει πολύ πρώιμα τον Ιωάννη Κοκκώνη στη συγγραφή του έργου του *Περί Πολιτειών*, ύστερα από τη διαπίστωση ότι ένα τέτοιο έργο, που θα βοηθούσε τους –ολιγογράμματους μάλιστα– κυβερνώντες, έλειπε, με εξαίρεση μόνο όσα ο Αδ. Κοραής έγραψε στα προλεγόμενά του². Η αναφορά του Κοκκώνη στο έργο του

---

1. Μέσα από τα νομοθετήματα της πρώτης αυτής μεταεπαναστατικής περιόδου διαφαίνεται η προσπάθεια να εφαρμοστεί στο αναζητούμενο και υπό διαμόρφωση πολιτικό καθεστώς της Ελλάδας το παλαιό αντιπροσωπευτικό σύστημα της Τουρκοκρατίας, αναπροσαρμοζόμενο φυσικά στη νέα πραγματικότητα. Θεωρώντας το υλικό χρήσιμο για το έργο των μελλοντικών νομοθετών, τα πρώτα αυτά νομοθετικά κείμενα συγκέντρωσε σε πολύτομο έργο ο Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 1-11, Πειραιάς-Αθήνα 1839-1852.

2. «Ἡθέλησα να συνάψω εις ενός' αποβλέπουσι την σύνταξιν των πολιτειών [...] επ' αγαθός της συνθεός αναζώσσης Ελλάδος και χάριν των καταγινομένων εις την κυβέρνησιν αυτής· εκείνων μάλιστα, όσοι δεν δύνανται εις πολυειδή αλλόγλωσσα βιβλία να μάθωσι τα δέοντα. [...] Κανέν σύγγραμμα δεν έχομεν την σήμερον διαλαμβάνον περί των τοιούτων· ουδ' άλλα έχουν ν' αναγνώσωσιν οι κατά την Ελλάδα, ειμή όσα ο αναγεννητής των Ελλήνων, σοφός μας γέρον Κοραής, έγραψεν εις τα προλεγόμενα των οποίων εξέδωκε

Κοραή είναι ασφαλώς γενικότερη· αξίζει όμως να παραθέσουμε το συγκεκριμένο χωρίο με τις απόψεις του για τα Κοινά της εποχής του ως πρόδρομο της νεότερης ελληνικής ιστοριογραφίας περι αυτών:

Πάσα πόλις της Ελλάδος έχει το Κοινόν της· ἀλλ' ὀλίγα τινές (μεταξύ των οποίων έχει τα πρωτεία η φίλη μου πατρίς, η Χίος) εξεύρουνσι, ὅτι το ὄνομα ΚΟΙΝΟΝ υποθέτει ἰσότητά πολιτικῶν δικαιωμάτων, ὅτι το Κοινόν πρέπει να ἦναι ἀληθινῆ ἀδελφότης, ἣτις ἐκλέγει δύο ἢ τρεῖς, να διοικῶσι πρὸς διωρισμένον καιρὸν, ὡς πατέρες, τὴν κοινότητα, καὶ ὄχι να τὴν καταδυναστεύωσιν ὡς τύραννοι. Εἰς τὰς περισσοτέρας το Κοινόν δεν ἦτον ἕως τώρα πλὴν κενόν καὶ μάταιον ὄνομα· δύο ἢ τρεῖς δυνατοὶ τῆς πόλεως ἐκυβέρνην τὰ τῆς πόλεως αὐτογνωμόνως, χωρὶς να ὑπόκεινται εἰς εὐθύνην ἢ ἐξέτασιν τῆς κυβερνήσεως αὐτῶν καμμίαν· καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς πολίτας ἔμενε ἐκεῖνη μόνον ἣτις θεωρεῖται καὶ εἰς τὰς ἀγέλας τῶν τετραπόδων κοινότης. Τοιαῦτα ψευδῶνυμα Κοινά, οὔτε τὰς ἰδίας πόλεις, οὔτε κοινῶς τὴν κοινὴν πατρίδα, τὴν Ελλάδα, να ωφελήσωσιν, εἶναι καλὰ. Εἰς Κοινόν, ὅπου δεν εἶναι καὶ τὰ βάρη καὶ αἱ ἀπολύσεις κοινά, ἀληθῆς ζήλος ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ καλοῦ να γεννηθῆ εἶναι τῶν αδυνάτων³.

Καθώς θα διαπιστώσουμε μάλιστα, την καυστικότητα των απόψεων του Κοραή για το κοινοτικό σύστημα θα ξαναβρούμε ένα και πλέον αιώνα αργότερα στα απόψεις του Γ. Κορδάτου (βλ. παρακάτω σ. 539).

Το αντιπροσωπευτικό σύστημα της Τουρκοκρατίας, έκφραση του κοινοτισμού, αναδύθηκε και συζητήθηκε από ντόπιους και ξένους νομομαθείς και στην περίοδο της Αντιβασιλείας σε μια προσπάθεια συγκερασμού του γηγενούς παλαιού με τον προσανατολισμό στα ξένα σύγχρονα πολιτειακά πρότυπα (συνταγματική μοναρχία), προκειμένου να εξευρεθεί το πλέον ενδεδειγμένο σύστημα για τη διοικητική οργάνωση του κράτους. Οι απόψεις του Μάουρερ, πρωτεργάτη της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής της Αντιβασιλείας, όπως θα διατυπωθούν στο σύγγραμμά του για τον «Ελληνικό Λαό», θα είναι θετικές για τον ρόλο των κοινοτήτων στη διατήρηση της ελληνικής εθνότητας, «αποτέλεσμα των ελαττωμάτων του οθωμανικού καθεστώτος»· μοιλονότι δεν θα τον απασχολήσει ιδιαίτερα το θέμα της προέλευσης του θεσμού, εν τούτοις θα απορρίψει τη ρωμαιοβυζαντινή ή τη βενετική τους καταγωγή, βρίσκοντας μεγαλύτερη συνάφεια των κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας με τις αγροτικές κοινότητες των γερμανικών φύλων του Μεσαίωνα⁴. Η ιστορικότητα, λοιπόν, του κοινοτισμού και η ιδεολογική του χρήση

προγονικών συγγραμμάτων μετά την ανάστασιν της Ελλάδος». Ι. Π. Κοκκώνης, *Περί Πολιτειών*, τ. 1, Παρίσι 1828, σ. 8'.

3. Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους ἔλληνες συγγραφείς*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 345.

4. Το έργο του Μάουρερ εκδόθηκε στα γερμανικά το 1835: G. L. v. Maurer, *Das Grie-*

αναδεικνύονται όντως πολύ πρώιμα και αναγνωρίζεται η χρησιμότητα του θεσμού «για να στραγγαλιστεί επιδέξια» όμως, σύμφωνα με την άποψη του Ν. Πανταζόπουλου, καθώς προσέκρουε στην κυβερνητική βούληση για την οργάνωση κράτους δυτικού τύπου⁵.

Έκτοτε, το θέμα της προέλευσης και λειτουργίας του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης θα απασχολήσει διαχρονικά την ιστορική επιστήμη και κυρίως την ιστορία του δικαίου, παρουσιάζοντας εξάρσεις σε περιόδους κατά τις οποίες το θέμα της οργάνωσης της τοπικής αυτοδιοίκησης θα έρχεται στην επιφάνεια και θα απασχολεί νομοθετικά την πολιτεία. Τότε, πρόσωπα κυρίως από το χώρο της νομικής ή της πολιτικής επιστήμης, συχνά ενεχόμενα στα πράγματα της διοίκησης, και ελάχιστα ή καθόλου από το χώρο της ιστορίας, επιχειρούν να ιστορήσουν το θεσμό σε μια ωφελμιστική χρήση που θα οδηγήσει σε στρεβλώσεις, προκειμένου να υποστηριχτεί η μια ή η άλλη θέση για την εξυπηρέτηση πολιτικών σχεδιασμών. Έτσι, όλο τον 19ο αιώνα η ενασχόληση νομικών και ιστορικών με το θέμα των κοινοτήτων επικεντρώνεται κατ' εξοχήν στην προέλευση του θεσμού και δευτερευόντως στη λειτουργία του. Είναι ανάγκη, λοιπόν, να διατρέξουμε επί τροχάδην τη διαδρομή της ιστοριογραφίας τον 19ο αι., για να δούμε τις εκπρεπέστερες απόψεις που διατυπώθηκαν, από εκπροσώπους του νομικού κυρίως χώρου, για το θέμα του κοινοτισμού, πάντα κάτω από το πρίσμα της εξυπηρέτησης των εκάστοτε διαμορφούμενων και προτεινόμενων πολιτικών συστημάτων για την τοπική αυτοδιοίκηση.

Ο Σπυρίδων Αντωνιάδης στο σύγγραμμά του *Τα Δημοτικά*...⁶ είναι ο πρώτος που επιχειρεί μια σοβαρή προσέγγιση της ιστορίας του θεσμού, στην προσπάθειά του να στηρίξει την οργάνωση και λειτουργία των δημοτικών αρχών της εποχής του. Απορρίπτει το τότε επικρατέστερο σχήμα για τη δια-

chische Volk, τ. 1-3, Χαϊδελβέργη 1835· στα ελληνικά μεταφράστηκε το 1943 από τους Ε. Καραστάθη και Χρ. Πράτσικα. Γεωργίου Λουδοβίκου φον Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, μτφρ. Ε. Καραστάθη, τ. 1, Αθήνα 1943, σ. 23.

5. Το νομοθετικό έργο του Μάουρερ στην περίοδο της Αντιβασιλείας αναλύει ο Νικ. Ι. Πανταζόπουλος, «Georg Ludwig von Maurer. Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας», *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών* 13 (1968), 1345 [171]-1506 [332]· ειδικότερα για το θέμα της διοικητικής οργάνωσης του ελληνικού κράτους βλ. σ. 1420 [246]-1450 [276].

6. Σπυρίδων Αντωνιάδης, *Τα Δημοτικά*, ήτοι βιβλίο περιέχον τον δημοτικόν νόμον εξηγημένον..., τ. 1, Αθήνα 1842, σ. 133-136· το επαρχιακό και δημοτικό σύστημα της Τουρκοκρατίας αναπτύσσεται στις σ. 118-136. Η αναφορά γίνεται στο έργο του Ούρχαρτ που κυκλοφόρησε το 1830 και σε γαλλική μετάφραση το 1836· D. Urquhart, *La Turquie. Ses ressources son organisation municipale, son commerce*, τ. 2, μέρος πρώτο, Παρίσι 1836.

δοχική εξέλιξη του θεσμού, Αρχαιότητα-Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία-Τουρκοκρατία, καθώς και την άποψη του άγγλου διπλωμάτη-περιηγητή Ούρχαρτ—στον οποίο αποδίδει φιλοτουρκική διάθεση— ότι οι κοινότητες είναι δημιούργημα της Τουρκοκρατίας, αντιπροτάσσοντας τη δική του άποψη, σύμφωνα με την οποία οι κοινοτικοί θεσμοί διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα με τον καιρό, όταν αυτή έχασε την αυτονομία της και μολονότι στην περίοδο της φράγκικης και βενετικής κυριαρχίας υπέστησαν αλλοιώσεις και τροποποιήσεις, όχι μόνο δεν εξαφανίστηκαν, αλλά κάτω από την οθωμανική κυριαρχία απέκτησαν την παλαιά τους ισχύ και αίγλη. Οι Τούρκοι, μην έχοντας δικό τους δημοτικό σύστημα να προτείνουν, διατήρησαν το υπάρχον, επειδή αυτό εξυπηρετούσε το φορολογικό τους σύστημα.

Ο Περικλής Αργυρόπουλος στο έργο του *Δημοτική διοικήσεις εν Ελλάδι*⁷ συμπλέει με την άποψη Ούρχαρτ, ότι δηλαδή οι κοινότητες είναι κατ' εξοχήν δημιούργημα της Τουρκοκρατίας· ελάχιστα κοινά σημεία έχουν με τις ρωμαϊκές κοινότητες και μόνο χάρη στο πολιτειακό σύστημα των Οθωμανών επιτεύχθηκε η ισχυροποίησή τους. Και εδώ η ιστορική αναδρομή στο θεσμό και την προέλευσή του γίνεται για να τεθεί στην υπηρεσία της πολιτικής σκοπιμότητας, για τη στήριξη του συστήματος αυτοδιοίκησης που εφάρμοσε η Αντιβασιλεία.

Προς το τέλος του 19ου αι. ένας άλλος νομικός, ο Νικόλαος Μοσχοβάκης, στη διατριβή του επί υφηγεία για *Το εν Ελλάδι δημόσιον Δίκαιον της τουρκοκρατίας*⁸, αναφερόμενος στο σύστημα αυτοδιοίκησης θα υπογραμμίσει την ανάγκη σαφούς ορισμού της ιστορικής καταγωγής των κοινοτήτων, που υπήρξαν η βάση της αυτοδιοίκησης, επειδή «η ιστορική αυτών έρευνα σπουδαίως θέλει συμβάλει εις την ορθήν εκτίμησιν της αξίας και χρησιμότητος και αυτών ιδιαίτέρως και του συστήματος καθόλου». Κάνοντας μεθοδική χρήση της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας, παρουσιάζει κριτικά τις προγενέστερες απόψεις για την καταγωγή του θεσμού και εκθέτει τη δική του, που

7. Ο Αργυρόπουλος θα συμπεριλάβει στους συνδετικούς δεσμούς των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία, που διατήρησαν το γένος ζωντανό και το οδήγησαν στην αναγέννηση, εκτός από τη θρησκεία και τη γλώσσα, τους δημοτικούς και τους επαρχιακούς θεσμούς. Στην προσπάθεια ιστορικής προσέγγισης του θέματος προβαίνει σε γενική περιγραφή του τρόπου εκλογής των κοινοτικών αρχόντων και των καθηκόντων τους· επισημαίνει και αυτός τις κατά τόπους διαφορές του κοινοτικού συστήματος και καταλήγει ότι θα πρέπει ίσως να οφείλουμε ευγνωμοσύνη στην οθωμανική διοίκηση, επειδή δεν επιχειρήσε να επιβάλει ενόθητα και ομοιομορφία στο σύστημα αυτοδιοίκησης των κατακτημένων. Π. Αργυρόπουλος, *Δημοτική διοικήσεις εν Ελλάδι*, Αθήνα 1843.

8. Νικ. Γ. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον Δίκαιον της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1882· ειδικότερα για το κοινοτικό σύστημα σ. 68-148.

συγκλίνει προς εκείνη του Αντωνιάδη, ότι δηλαδή οι κοινότητες έχουν βυζαντινή μεν προέλευση –και μάλιστα τον 9ο αι. κατά τη διακυβέρνηση της Μακεδονικής δυναστείας– καθώς και πολυμορφία ως προς τη λειτουργία τους, άποψη που θα υποστηρίξει παρουσιάζοντας αναλυτικά την εφαρμογή του θεσμού κατά περιοχές και επισημαίνοντας τις κατά τόπους ιδιαιτερότητες.

Εδώ πρέπει να αναφερθεί και η θέση του άγγλου ιστορικού George Finley (1864), ο οποίος θεωρεί την κοινοτική οργάνωση ιδιάζον συστατικό της νεοελληνικής κοινωνίας και αποδίδει μεγάλη σημασία στο αποκεντρωτικό σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης, στο οποίο αντιπαραθέτει τη συγκεντρωτική φυσιογνωμία του κράτους⁹. Οι αγγλοσαξονικής προέλευσης φιλελεύθερες απόψεις του Finley, έτσι κι αλλιώς, ελάχιστα επηρέασαν την ελληνική ιστοριογραφία, σύγχρονη και μεταγενέστερη, η οποία συνέχισε να αναπαράγει τα γνωστά στερεότυπα και να ανατροφοδοτεί το ιδεολόγημα ενισχύοντάς το με νέες συγκλίνουσες φωνές.

Καθοριστικής σημασίας για την ελληνική ιστοριογραφία υπήρξε η θέση του «εθνικού» ιστορικού του 19ου αι. Κων. Παπαρρηγόπουλου, πάνω στο γνωστό τρίσημο σχήμα της εξέλιξης της ελληνικής ιστορίας και στον αντίποδα Ούρχαρτ–Αργυρόπουλου· άποψη που από νωρίς υποστήριξε και επανέλαβε αργότερα (1886) στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, στο κεφάλαιο για την Τουρκοκρατία¹⁰: «Αι κοινότητες αύται δεν ήσαν θεσμός νέος, υπήρχον επί των μεσαιωνικών χρόνων, και ουδέν άλλο ήσαν ειμή τροπολογία τις των έτι αρχαιότερων αυτονόμων αστικών πολιτευμάτων, αλλοιωθέντων φυσικώ τω λόγω πολυειδώς και πολυτρόπως διά του μακρού χρόνου και της ποικίλης των εκάστοτε περιστάσεων επιδράσεως». Στην περίοδο μάλιστα της τουρκικής κατάκτησης όχι μόνο δεν αποδιοργανώθηκαν, αλλά «κάλλιστα διαρρυθμισθείσαι ανέδειξαν, αι πλείσται τουλάχιστον, εξάίρετον δραστηριότητα και θαυμαστήν κοινοπραξίαν επιτηδειότηταν».

Έτσι, μέσα στο πρώτο κιόλας μισό του 19ου αι. θα διαμορφωθούν οι τρεις διαφορετικές θεωρίες για τη γενεαλογία του θεσμού, τις οποίες θα ακολουθήσει –επαναλαμβάνοντας κατά κανόνα άκριτα δίχως να ενισχύει με νέα επιχειρήματα– η μεταγενέστερη ελληνική ιστοριογραφία, επιλέγοντας τη μια ή την άλλη ανάλογα με την ιδεολογική σκευή του καθενός και την πολιτική συγκυρία της εποχής: προεξάρχουσα, βεβαίως, θέση και φανατικούς υποστηρικτές

9. George Finlay, *History of the Greek Revolution and of the King Otho*, Λονδίνο 1971, σ. 231-232.

10. Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 16, Αθήνα, Γαλαξίας, 1972, σ. 394.

θα έχει για λόγους ευνόητους η παπαρρηγοπούλεια άποψη, αυτούσια ή συνειδητά παραλλαγμένη και προσαρμοσμένη στις περιστάσεις.

Η ιστοριογραφία του 19ου αι. για τον κοινοτισμό στηρίχτηκε κατ'εξοχήν σε περιηγητικές μαρτυρίες, μολοντί δεν αγνοήθηκαν εντελώς παράλληλα με τα επίσημα κείμενα και τα αρχαιικά εκείνα τεκμήρια που θα μπορούσαν να θεωρηθούν γραπτά χνάρια, ταπεινά, της καθημερινής ζωής, με προέλευση και αναφορά τα υποκείμενα της μικροϊστορίας. Η αξιοποίηση αυτού του υλικού καταλήγει σε αποσπασματικές, τυχαίες, σύντομες δημοσιεύσεις σε τοπικά κατά κανόνα έντυπα ή σε μονογραφίες τοπικής ιστορίας, λιγότερο ή περισσότερο ενδιαφέρουσες και αξιόπιστες, ανάλογα με την περιοχή, το διαθέσιμο υλικό και τη διαχείρισή του από τον ερευνητή, ιστορικό, τοπικό λόγιο ή ιστοριοδίφη.

Στις αρχές του 20ού αι. με την ελληνική κοινωνία να προσπαθεί να ξεπεράσει την τραυματική εμπειρία της ήττας του 1897, το σάλπισμα του Ίωνα Δραγούμη υπέρ του κοινοτισμού¹¹ θα ηχήσει ευχάριστα σε πολλούς, καθώς εξυπηρετούσε την πολιτική τους στόχευση, που ήταν ο υποβιβασμός και η εγκατάλειψη του δυτικού τύπου κράτους και η αντικατάστασή του από ένα αποκεντρωτικό διοικητικό σύστημα αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων. Η όντως ειλικρινής και αρχαϊκή αυτή πίστη του Δραγούμη, ότι στην αποκέντρωση και ενίσχυση της κοινοτικής ζωής βρίσκεται το μυστικό για την αναζωογόνηση του ελληνισμού, θα γίνει αργότερα αντικείμενο στρεβλής χρήσης των ιδεών του από φανατικούς εθνικιστές και θα οδηγήσει σε ακραία φαινόμενα πολιτικού αυταρχισμού και κοινωνικού συντηρητισμού.

Την ίδια εποχή, στη γραμμή του συμβατικού ιστορισμού εμφανίζονται και τα συνθετικά έργα του Γ. Φιλάρετου για την καταγωγή της τοπικής αυτοδιοίκησης¹², δίχως να διαφοροποιούν το ιστοριογραφικό τοπίο.

11. Μολοντί διάσπαρτες στα έργα του, οι σχετικές με τον κοινοτισμό απόψεις του Δραγούμη εκφράζονται με σαφήνεια κυρίως στην προκήρυξη του *Η μικρή πατρίδα*, Αθήνα 1908, σ. 14-15: «Πρέπει στην Ελλάδα ν' αφήσουν ελεύθερα ξανά τις κοινότητες να φυτρώσουν. Με την τοπική αυτοδιοίκηση, όπου ο καθένας θα κυβερνά το χωριό του και στο κράτος μονάχα θα πληρώνει τους φόρους [...]. Ο Ελληνισμός είναι μια οικογένεια από Ελληνικές κοινότητες. Αυτό πρέπει να το ιδούμε ξάστερα όλοι [...]. Το έθνος μας ολάνομο πάλι με κοινότητες πρέπει να κυβερνηθεί, και μόνο με κοινότητες θα προκόψει». Στο έργο του, εξάλλου, *Έθνος και Κράτος*, Αθήνα 1916, σ. 9, θα επαναλάβει την πίστη του στο αποκεντρωτικό σύστημα διοίκησης: «Εκτός δε της τοιαύτης αποκεντρώσεως θα υπάρχει και κοινοτική αυτοδιοικήσις. Το γνησιώτερον κύτταρον της Ελληνικής κοινωνίας μετά την οικογένειαν είναι η κοινότης ή ο δήμος. Επί της κοινότητος ως θεμελίον έπρεπεν εξ αρχής να κτισθή το οικοδόμημα του κράτους».

12. Γ. Φιλάρετος, *Πολιτεία και κοινότητες. Κοινά και ομοσπονδία*, Αθήνα 1902· Ο

Αντίθετα, στην κρατούσα θετική γνώμη για τον ρόλο των κοινοτήτων και την εικόνα των κοινοτικών αρχόντων της Τουρκοκρατίας, έρχεται για πρώτη φορά (1912) να αντιπαρατεθεί η αντιρρητική άποψη του Δ. Τσοποτού. Εξειδικεύοντας τη μελέτη του στην περιοχή της Θεσσαλίας¹³, όπου παρατηρεί τα φαινόμενα στην έξαρσή τους, δεν διστάζει, εν τούτοις, να προβεί σε γενικεύσεις, παρουσιάζοντας την ανατρεπτική άποψη για τον ολέθριο ρόλο των κοινοτήτων, οφειλόμενο στο άτυχο φορολογικό σύστημα (διανεμητικό) των Οθωμανών και στον άχαρο ρόλο των δημογερόντων, αιτίες που προκαλούσαν τα δεινά και τον αλληλοσπαραγμό των μελών των κοινοτήτων, διατηρώντας ακοίμητο τον δαίμονα της διχόνοιας και καθυστερώντας την εθνική αφύπνιση. Ως προς την προέλευση «ο θεσμός της αυτοδιοικήσεως των κοινοτήτων είναι λείψανον των αρχαίων αυτοτελών πολιτειών, πολλάί των οποίων δεν υπερέβαιναν κατά την έκτασιν και σπουδαιότητα τους σημερινούς δήμους».

Ο Τσοποτός θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για τον Γιάννη Κορδάτο, ο οποίος θα προβάλει τον αρνητικό ρόλο των κοινοτικών αρχόντων σκιαγραφώντας μια αμαυρωμένη εικόνα της τοπικής αυτοδιοικήσεως, χαρακτηρίζοντάς την ως «κακοδιοίκηση». Οι ιδέες του Κορδάτου¹⁴, μολονότι ξάφνιασαν και συζητήθηκαν, εν τούτοις ελάχιστα –έως καθόλου– επηρέασαν την ελληνική ιστοριογραφία, καθώς ήταν απόρροια αφ' ενός έντονης ιδεολογικής φόρτισης και αφ' ετέρου ανιστορικών μεθόδων, αφού ως πηγή για το κοινοτικό σύστημα ο Κορδάτος επικαλείται κατά κύριο λόγο τις «στοματικές παραδόσεις κάθε χωριού» και δευτερευόντως «κάποιες γραφτές μαρτυρίες» στην αξιοσημείωτη κατά τ' άλλα ιστορική μελέτη του για την επαρχία Βόλου και Αγιάς¹⁵.

Όμως, η ιστορική έρευνα για τις κοινότητες, με έμφαση πλέον στη λειτουργία του θεσμού, είναι φαινόμενο του 20ού αι. με πύκνωση των δημοσιεύσεων που στηρίζονται στην αξιοποίηση αρχειακού υλικού, σειριακού ή θεματικά επιλεγμένου, άλλοτε in extenso εκδομένου ή με στοιχειώδη σχολιασμό κι

ίδιος, *Ελληνικαί πολιτείαί μέχρι της Ρωμαϊκής κυριαρχίας. Καταγωγή κοινοτήτων, δήμων και ομοσπονδίας*, Αθήνα 1914.

13. Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 2^η 1974, σ. 230-237.

14. Τις απόψεις του για το κοινοτικό σύστημα της Τουρκοκρατίας και τον ρόλο των προχόντων διατυπώνει ο Γιάννης Κορδάτος κυρίως στα έργα του: *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Αθήνα 1924 και *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, τ. 1, Αθήνα 1925. Πβ. και τις απόψεις του Αδ. Κοραή για τα «ψευδώνυμα Κοινά» εδώ στη σ. 534.

15. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα 1960, σ. 207-208.

άλλοτε με ερμηνευτική προσέγγιση και ένταξη σε γενικότερα θεωρητικά σχήματα, κινούμενες ανάμεσα στην περίπτωση και στη γενίκευση, στην εξειδίκευση και στη σύνθεση. Ως τα μέσα περίπου του 20ού αι. μελέτες και δημοσιεύσεις αυτού του τύπου θα διαμορφώσουν τη φυσιογνωμία της ελληνικής ιστοριογραφίας για τις κοινότητες της Τουρκοκρατίας: Ανδρ. Βουρδουμπάκης (1912), Χρ. Μαυρόπουλος (1920), Περ. Ζερλέντης (1924), Περ. Βιζουκίδης (1927), Α. Βρέκοσης (1928), Α. Σιγάλας (1930), Κ. Άμαντος (1936), Κ. Λαμέρας (1940), Φάνης Μιχαλόπουλος (1941), Ιάκ. Βισβίτζης (1945), Δ. Πασχάλης (1948), Ι. Βασδραβέλλης (1949-1955), Ι. Λυκούρης (1954), Γ. Πετρόπουλος (1956, 1960) και όχι μόνον αυτοί, φυσικά.

Εκπρεπέστερη περίπτωση στη χορεία των ιστορικών της περιόδου, εκείνη του Μιχαήλ Σακελλαρίου. Έχει ήδη αρχίσει αμυδρά να εγκαταλείπεται η αποκλειστική σχεδόν ενασχόληση και ο μονομερής (και εν πολλοίς άγονος) προβληματισμός για την καταγωγή του κοινοτικού θεσμού και η ιστορική έρευνα στρέφεται πλέον στην κατανόηση της λειτουργίας του και στις τοπικές ιδιαιτερότητές του. Έτσι, ο Μ. Σακελλαρίου, στη μελέτη του για την Πελοπόννησο στη δεύτερη Τουρκοκρατία¹⁶, θα αναπτύξει με τρόπο αποτελεσματικό, αξιοποιώντας πηγές και βιβλιογραφία, το θεσμό της αυτοδιοίκησης στην περιοχή αυτή, επισημαίνοντας την ιδιαιτερότητά του ως προς τον υπόλοιπο ηπειρωτικό και νησιωτικό χώρο και θα αποφύγει τα στερεότυπα για την προέλευση και τις γενικεύσεις για τη λειτουργία του θεσμού. Τούτο καθιστά τη μελέτη του πρότυπο ιστορικής προσέγγισης με διαχρονική αξία.

Υπέρμαχος του κοινοτισμού, ο νομικός Κώστας Καραβίδας σε μελέτες και άρθρα του δημοσιευμένα κυρίως στη δεκαετία του 1930¹⁷, προσεγγίζο-

16. Μιχ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939· για τον θεσμό της αυτοδιοίκησης ειδικότερα στις σ. 87-98.

17. Οι αντιλήψεις του Κ. Δ. Καραβίδα για τον κοινοτισμό αναπτύσσονται στα έργα του: *Σοσιαλισμός και κοινοτισμός*, Αθήνα 1930· Ο ίδιος, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβονικαίς χώραις*, Αθήνα 1931, ειδικότερα για τη μορφή της αγροτικής κοινότητας στις σ. 613-636 και της μεικτής αστοχωρικής στις σ. 515-519· Ο ίδιος, *Η τοπική αυτοδιοίκησης και ο επιχώριος εν Ελλάδι οικονομικός ρεζιοναλισμός*, Αθήνα 1936. Εδώ θα πρέπει να αναφερθούν και οι ενδιαφέρουσες -συγκλίνουσες με την άποψη Καραβίδα- κοινωνιολογικές αντιλήψεις του Δημ. Δανιηλίδη για τις κοινότητες, όπως διατυπώνονται στο έργο του *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1934, ειδικότερα στις σ. 126-141. Ο Δανιηλίδης παραδέχεται την παλαιότητα του θεσμού και αναγνωρίζει την επιβίωση ορισμένων στοιχείων του από την Αρχαιότητα, όμως θα φυτοζωούσε και θα χανότανε σαν ιδέα γενική έξω τύπου και χρόνου, ή σαν θεσμός νεκρός, αν δεν έσμιγε με την τοπική πραγματικότητα

ντας το θέμα από τη σκοπιά των αγροτιστών, θα υποστηρίξει και θα προσπαθήσει να αποδείξει ότι «η κοινότητα είναι το κύριο πεδίο και όργανο της ατομικής, της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτικής αγωγής και το κύριο δυναμικό κίτταρο της χώρας».

Νέα άποψη στις θεωρίες για την καταγωγή του θεσμού θα έρθει να προσθήσει ο Διονύσιος Ζακυθηνός, αρνούμενος κατηγορηματικά και τεκμηριωμένα την αναγωγή τους σε αρχαία πρότυπα, αποδεχόμενος την πολυμορφία του θεσμού και για τούτο προτείνοντας ως προς τις απλούστερες μορφές κοινοτικών οργανώσεων της Τουρκοκρατίας συγκεκριμένο βυζαντινό πρότυπο, εκείνο της κοινότητας του χωριού και της ομάδας του χωριού, που απέβλεπαν σε εξυπηρέτηση σκοπών φορολογικών¹⁸. Η άποψη του Ζακυθηνού θα βρει σοβαρούς υποστηρικτές στο χώρο των υπηρετών της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας.

Ένας άλλος νομικός, ο Νικόλαος Πανταζόπουλος, θα αφιερώσει μεγάλο μέρος του έργου του σε μια μακρά χρονική διάρκεια (από τη δεκαετία του 1950 έως τη δεκαετία του 1980)¹⁹ στην έρευνα για την προέλευση, τη λειτουργία, τη

διαφοροποιούμενος από τη μια γωνιά στην άλλη, μια που βρισκότανε μέσα στη μικρή Ελλάδα των μεγάλων γεωοικονομικών αντιθέσεων». Αποδίδει στην κοινότητα δράση πολιτική, με την ευρύτερη έννοια, καθώς οι «κοινοτικές λειτουργίες δεν περιοριζότανε στην είσπραξη των κρατικών φόρων και την εκτέλεση των κρατικών διαταγών ή την αντιπροσωπεία της κεντρικής εξουσίας. Ήσαν πολύ ευρύτερες». Ο.π., σ. 130-131.

18. D. A. Zakythinos, *La Commune Grecque. Les Conditions Historiques d'une decentralisation administrative*, ανάτ. από *L'Hellénisme Contemporain*, Αθήνα 1948, σ. 23-27. Την άποψη για τη βυζαντινή καταγωγή του θεσμού των κοινοτήτων που είχε διατυπώσει στη μελέτη του αυτή θα επαναδιατυπώσει με μεγαλύτερη σαφήνεια μερικά χρόνια αργότερα στο έργο του *Η Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1957, σ. 34-35: «[...] εν τη πραγματικότητα δεν έχουμε μίαν κοινότητα, αλλά πλείονας μορφάς κοινοτήτων, επομένως δε αὐταὶ ανατρέχουν εἰς διαφόρους πηγὰς τῆς ιστορικῆς παραδόσεως. Αἱ απλούστεραι μορφὰί τῆς κοινότητος τῆς Τουρκοκρατίας, αἱ υποτυπώδεις καὶ αφανείς, περὶ ὧν δεν ὑπάρχει γραπτὴ ἢ κατὰ παράδοσιν ἀναγνώρισις τοῦ κατακτητοῦ, πρέπει νὰ ἀναχθῆ εἰς συγκεκριμένον βυζαντινὸν πρότυπον, ἐννοούμεν τὴν κοινότητα τοῦ χωριού καὶ τὴν ομάδα τοῦ χωριού, αἱ ὁποῖαι ἀπέβλεπον εἰς σκοπούς φορολογικοῦς [...] Αἱ Ἑλληνικαὶ κοινότητες τῆς Τουρκοκρατίας δεν ἀπέρρευσαν ἐκ τῶν ἀρχαίων προτύπων ὑπῆρξαν γέννημα τῆς ἀνάγκης καὶ ἀποτελέσματα τῆς ραστώνης καὶ τῆς διοικητικῆς ἀνεπαρκειᾶς τοῦ κατακτητοῦ».

19. Από το πλούσιο έργο του Νικ. Πανταζόπουλου για την ιστορία των θεσμών σε ζητήματα κοινοτισμού αναφέρονται κυρίως τα: «Ελληνίαν συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», περ. Γνώσεις, Αθήνα 1958 [= *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οικονομικῶν Ἐπιστημῶν. Ἀντιχάρισμα στον Νικ. Ι. Πανταζόπουλο*, τ. 19, τχ. Γ' (1986), 93-113]. Ο ίδιος, «Κοινοτικός βίος εἰς τὴν Θετταλομακεδονίαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οικονομικῶν Ἐπιστημῶν*

νομική φυσιογνωμία και το ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Τουρκοκρατία, προς την κατεύθυνση της ανάδειξης του κοινοτικού συστήματος ως θεσμού καταλυτικού για τη συσπείρωση, κοινωνική συνοχή και επιβίωση του ελληνισμού: «[...] στην τουρκοκρατία ο κοινοτισμός διανύει την χρυσή του περίοδο, αφού γίνεται η βιωτός διαφυλάξεως της πολιτιστικής παραδόσεως σ' όλους τους τομείς». Αποδέχεται την τελειότητα του αποκεντρωτικού συστήματος στην τριπλή του διαβάθμιση (κοινοτήτα-επαρχία-νομός), οπότε και εμφανίζεται σαν ένα «οργανωμένο παρακράτος»²⁰, χαρακτηρισμός οπωσδήποτε συζητήσιμος. Βέβαια, τόσο ο Πανταζόπουλος όσο και άλλοι νομικοί, ανάμεσα στους οποίους θα πρέπει να αναφερθούν χαρακτηριστικά οι Λυκούρης και Σεβαστάκης, διερευνούν τις κοινότητες όχι μόνο σε γενικό αλλά και σε τοπικό επίπεδο βάσει γραπτών τεκμηρίων του τύπου.

Στα πλαίσια της παραδοσιακής ιστοριογραφίας κινούμενος ο Απόστολος Βακαλόπουλος στο θέμα των κοινοτήτων δεν θα προτείνει νέα δική του άποψη, αλλά στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (α' έκδ. 1964)²¹ θα παρουσιάσει συστηματικά όλες τις παλαιότερες απόψεις για τη γενεαλογία του θεσμού. Ο ίδιος δέχεται μάλλον το παπαρρηγοπούλειο σχήμα, όπως όμως υποστηρίχθηκε ενισχυμένο και επεξεργασμένο από τον Louis Bréhier (1947), της διαίωισης δηλαδή του θεσμού από την Αρχαιότητα και το Βυζάντιο, με την απαραίτητη όμως προσαρμογή (και άρα αλλοίωση) στις ειδικές τοπικές ή γενικές συνθήκες της νέας πολιτικής κατάστασης. Όσον αφορά στην οργάνωση και σύνθεση των κοινοτήτων διαφοροποιεί αυτές της ηπειρωτικής Ελλάδας από εκείνες του νησιωτικού αιγαιοπελαγίτικου χώρου και βλέπει σ' αυτές τις τελευταίες ισχυρότερους τους δεσμούς των κοινοτικών θεσμών της Τουρκοκρατίας με τους αντίστοιχους του Βυζαντίου και της Αρχαιότητας. Ο Βακαλόπουλος δεν χρησιμοποιεί εδώ πρωτογενείς πηγές, αλλά στηρίζεται στην ειδική βιβλιογραφία και κυρίως σε μελέτες ή μονογραφίες τοπικής ιστορίας.

Μια νέα παράμετρο στο θέμα του κοινοτισμού θα αναδείξει ο Ιωάννης Γιαννόπουλος στη διδακτορική διατριβή του για τη διοικητική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδας²²: πρόκειται για το καθεστώς της έγγειας κτήσης που

μόν, τ. 14, τχ. Γ' (1967) [= Ο.π., σ. 351-445]. Ο ίδιος, «Τα προνόμια ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις χριστιανών-μουσουλμάνων», ό.π., 9 (1975) [= Ο.π., σ. 23-90]. Ο ίδιος, *Ο Ελληνικός Κοινοτισμός και η Νεοελληνική κοινοτική παράδοση*, ανάτ. από *Όψεις Νεοελληνικού Βίου*, Θεσσαλονίκη 1985 [= Ο.π., τ. 19, τχ. Δ', σ. 579-614].

20. Νικ. Πανταζόπουλος, «Ο Ελληνικός Κοινοτισμός...», σ. 587.

21. Απόστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1453-1669*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1976 και ειδικότερα για τις κοινότητες, σ. 325-364.

22. Ιωαν. Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Αθήνα 1971.

επικρατούσε σε κάθε περιοχή, και το οποίο επέτρεψε ή επέτρεψε την εμφάνιση και τον διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης του θεσμού από τόπο σε τόπο. Όσο για τον ρόλο των τοπικών αρχόντων, αυτός δεν ήταν μηχανιστικός, αλλά ανάλογα με τις περιστάσεις υπήρξε θετικός ή αρνητικός.

Το διδακτικό και ερευνητικό-συγγραφικό έργο του ιστορικού Βασίλη Σφυρόρα θα κινηθεί στα γνωστά ιστοριογραφικά μονοπάτια και με την ανάδειξη νέων τεκμηρίων θα εμπλουτίσει το γνωσιολογικό πεδίο σε θέματα οργάνωσης και λειτουργίας της ελληνικής κοινωνίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Από κοντά το συγγραφικό έργο της Ελένης Κούκκου όσον αφορά στον κοινοτισμό θα επικεντρωθεί κυρίως στην απόδειξη της διαφορετικής μορφής και του βαθμού οργάνωσης της τοπικής αυτοδιοίκησης ανάμεσα στα μικρά και στα μεγάλα νησιά, αξιοποιώντας το πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό των αιγαιοπελαγίτικων αρχείων²³. Αποδεχόμενη, ως προς τη νομική πλευρά του θέματος, την άποψη (Πετρόπουλου, Ζέπου) ότι οι κοινότητες αποτελούν συλλογικά όργανα και όχι αυτοτελή νομικά πρόσωπα ανεξάρτητα της τουρκικής εξουσίας, θα επιδιώξει μέσα από τις εργασίες της όχι μόνο τη θεωρητική αλλά και την πραγματολογική υποστήριξη της άποψης αυτής με την παρουσίαση νέων στοιχείων.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 από το χώρο της πολιτικής επιστήμης ο Γ. Κοντογιώργης με το ογκώδες σύγγραμμά του *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση*²⁴ θα επιλέξει ως πεδίο παρατήρησης και προβληματισμού τις ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας, αντλώντας τα στοιχεία του από άμεσες πηγές, και θα επιχειρήσει να ιχνηλατήσει «τη μορφολογία και τη δυναμική του κοινοτικού συστήματος, αλλά και την αλληλενέργεια ανάμεσα στην κοινοτική και στην ευρύτερη πολιτική διαδικασία». Με την προσέγγισή του –στη γραμμή Πανταζόπουλου– θα ενισχύσει παλαιότερες απόψεις για την πολυμορφία του συστήματος υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα τον καθοριστικό ρόλο της κοινότητας, η οποία «ως θεσμός υποκατάστασης της κρατικής εξουσίας έπαιξε σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του οθωμανικού πολιτικού συστήματος στο σύνολό του», για να καταλήξει ότι «η κοινότητα της τουρκοκρατίας προσιδιάζει περισσότερο σε ένα κρατικό πολιτικό οργανισμό παρά σε μια βαθμίδα της διοικητικής πυραμίδας».

23. Ελένη Ε. Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980.

24. Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982· οι αναφορές εδώ στις σ. 10-11, 417.

Από τη συζήτηση για την ιστορική προέλευση του κοινοτισμού δεν θα λείψουν και οι φωνές θεολόγων και ιστορικών από το χώρο της Ορθοδοξίας, οι οποίοι τονίζουν τον πρωταρχικό ρόλο των εκκλησιαστικών θεσμών στη διαμόρφωση των κοινωνικών διαστρωματώσεων και βρίσκουν στην παραδοσιακή κοινοτική-κοινοβιακή δομή της ορθόδοξης κοινωνίας το πρότυπο της διοικητικής αποκέντρωσης. Σύμφωνα με την άποψη αυτή ο κοινοτικός θεσμός αναπτύχθηκε μόνο σε ορθόδοξα περιβάλλοντα και για τούτο «ο κοινοτισμός είναι ο τρόπος κοινωνικής παρουσίας του Γένους ως συνέπεια της Ορθοδοξίας τους»²⁵. Ο ίδιος ιδεολογικός χώρος, εξάλλου, βλέπει στις θρησκευτικές αδελφότητες το υποκατάστατο –κατά κάποιο τρόπο– της ενοριακής-κοινοτικής οργάνωσης, αποδίδοντας στα αδελφάτα σημαντική κοινωνική δράση. Με τέτοιου τύπου τοποθετήσεις, όμως, μιλάμε πλέον για καθαρή ιδεολογική χρήση της ιστορίας και όχι για ιστορική προσέγγιση.

Κάπου εδώ, άλλωστε, στη δεκαετία του 1980 δηλαδή, θα κορυφωθεί, δίχως όμως και να σταματήσει τελειωτικά, η τροχιά του ιδεολογήματος της απόλυτα θετικής δημοκρατικής και διαχρονικής εικόνας του κοινοτισμού της Τουρκοκρατίας –δημιούργημα και θέμα κυρίως των νομικών και πολιτικών επιστημόνων του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα– και θα ακουστούν οι πρώτες σοβαρές, έντονες, έστω και περιορισμένες, αντιρρητικές κριτικές φωνές²⁶, αλλά η ουσιαστική αλλαγή και απαλλαγή από το ιδεολόγημα θα επέλθει με την εμφάνιση νέων υποθέσεων εργασίας, την επιστράτευση εξειδικευμένων νοητικών εργαλείων και την εφαρμογή πρωτοποριακών μεθόδων έρευνας από ιστορικούς με νεωτερικές αντιλήψεις και διαφορετική θεώρηση του παρελθόντος, δηλαδή της ιστορίας.

Με αφετηριακό ορόσημο τις εργασίες του Σπύρου Ασδραχά στη μεταπολιτευτική περίοδο, αλλά κυρίως στη δεκαετία του 1980²⁷, η προβληματική

25. Π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην οθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα 1988· για τον κοινοτισμό, σ. 113-121. Ενδεικτικά από τις μελέτες για τη σχέση Εκκλησίας-κοινοτήτας, το βαθμό εξάρτησης της μιας από την άλλη, καθώς και το ρόλο των αδελφάτων αναφέρει: Ιωάν. Οικονομίδης, «Ο ρόλος της Εκκλησίας στην αυτοδιοίκηση των ελληνικών κοινοτήτων κατά την Τουρκοκρατία», *Τρίπτυχο* τχ. 6 (Απρίλιος 1989), 22-26· Νικ. Ζαχαρόπουλος, «Κοινότητα και Εκκλησία. Η δυναμική παρουσία της κοινότητας στον εκκλησιαστικό χώρο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας», *Αναφορά εις μήνην μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, τ. 2, Γενεύη 1989, σ. 199-214.

26. Π. Κιτρομηλίδης, «Δημοκρατικές προσδοκίες και ιδεολογικές μυθοποιήσεις. Η προσγραφή ιστορικής γενεαλογίας στο αίτημα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», *Πολιτική. Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* τχ. 5 (1984), 32-48.

27. Τα πρώτα δείγματα της προβληματικής αυτής θα διατυπωθούν πολύ νωρίτερα στο Συνέδριο της AIESEE στη Βενετία (1971), στην ανακοίνωσή του για τις παραδοσιακές δομές

της ελληνικής ιστοριογραφίας για τον κοινοτισμό θα ανανεωθεί και θα κινηθεί σε δύο βασικούς άξονες μελέτης: τον οικονομικό και τον κοινωνικό ρόλο των κοινοτικών μορφωμάτων της Τουρκοκρατίας. Δεν είναι τυχαίο ότι η ανανέωση της ελληνικής ιστοριογραφίας και στον τομέα αυτό θα συντελεστεί έξω από την Ελλάδα, κυρίως στη Γαλλία, όπου η πολιτική συγκυρία είχε οδηγήσει πολλούς νέους επιστήμονες· η εκεί μαθητεία και θητεία τους στα πεδία των δημογραφικών και οικονομικών ιστορικών αναζητήσεων θα καθορίσουν τη στροφή τους προς νέα ζητούμενα στο χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας, τα οποία και θα εισαγάγουν στην Ελλάδα.

Στο γενικότερο ανανεωτικό αυτό πλαίσιο της ελληνικής ιστοριογραφίας, η κοινότητα ως πολιτικό-κοινωνικό μόρφωμα της Τουρκοκρατίας θα μπει στο μικροσκόπιο του ιστορικού σε μια διαδικασία ανάλυσης, αποδόμησης της μοριακής της σύνθεσης, προκειμένου να διερευνηθούν σε βάθος και σε έκταση οι επί μέρους λειτουργίες της.

Είναι αυτονόητο ότι για μια τέτοια προσέγγιση έπρεπε να χρησιμοποιηθούν τα κατάλληλα εργαλεία, να αναζητηθεί και να αξιοποιηθεί εκείνο το τεκμηριωτικό υλικό που θα τροφοδοτούσε και θα υποστήριζε τις σχετικές υποθέσεις έρευνας. Αν ώς τότε οι λεγόμενες ποιοτικές μαρτυρίες (επίσημα έγγραφα των κυβερνητικών αρχών, συμβολαιογραφικές πράξεις, χρονικά κάθε τύπου, αλληλογραφίες εμπορικές και άλλες, κανονιστικές ρυθμίσεις, αφηγήσεις...) ήταν ο κανόνας να αποτελούν τις μοναδικές (ή τις κατ' εξοχήν) πηγές για την προσέγγιση και τη γνώση του ιστορικού παρελθόντος, τα νέα—για την οπτική

και τη νεωτερικότητα στην οικονομία των Αμπελακίων. Sp. Asdrachas, "Traditionalisme et ouvertures : Le cas d'Ampelakia en Thessalie", *Structure sociale et développement culturel des villes Sud-Est Européennes et Adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles*, Βουκουρέστι 1975, σ. 215-223. Ο προσανατολισμός των ερευνών του όμως και η πύκνωση των δημοσιεύσεών του με αντικείμενο τις οικονομικές και κοινωνικές δομές των ελληνικών κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας, εκκινώντας από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, θα κορυφωθούν στη δεκαετία του 1980: Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία* (ιε'-ιστ' αι.), Αθήνα, Θεμέλιο, 1978· Ο ίδιος, «Κατακερματισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας: το παράδειγμα της Πάτρας», *Ο Ερασιστής* 17 (1981), 1-12· Ο ίδιος, «Φορολογία και εκχρηματισμός στην οικονομία των Βαλκανικών χωρών», *Μνήμων* 8 (1980), 1-8· Ο ίδιος, «Φορολογικοί μηχανισμοί και οικονομία στο πλαίσιο των ελληνικών κοινοτήτων (ιζ'-ιθ' αιώνα)», *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 235-253· Ο ίδιος, «Εισοδηματικά όρια στις αγροτικές οικονομίες, ιε'-ιστ' αι.», *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σ. 307-321· Ο ίδιος, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* τχ. 5 (1986), 45-62· Ο ίδιος, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (I)-(II)», *Τα Ιστορικά* τχ. 8 (Ιούνιος 1988), 3-36 και τχ. 9 (Δεκέμβριος 1988), 229-258.

της ιστοριογραφίας- τεκμήρια, ποσοτικά αυτά και μάλιστα κάποτε υπερβολικά λιτά (φορολογικά και κάθε άλλου τύπου οικονομικά κατάστιχα), αναδεικνύονται κάτω από τα καίρια ερωτήματα του ιστορικού, αν όχι σε φλύαρους, πάντως σε επαρκείς μάρτυρες και -γιατί όχι;- μπροστά στον επίμονο, απαιτητικό και ευφάνταστο ερευνητή σε «δωρικούς» αφηγητές του παρελθόντος. Για πρώτη φορά τέτοιου τύπου τεκμήρια επιστρατεύονται για να σπάσουν τις σιωπές της ιστορίας και να «μιλήσουν» για τα ζωντανά υποκείμενα της ιστορίας στην οικονομική και κοινωνική τους διάσταση.

Αιτούμενο θα είναι η ανίχνευση του ρόλου των πολιτειακών κοινοτικών μορφωμάτων, που αναδείχτηκαν και λειτούργησαν σε συνθήκες κατάκτησης, όπου και μετρήθηκε ο βαθμός δημοκρατικότητας, αυτονομίας και ανεξαρτησίας τους από το κυρίαρχο πολιτικό καθεστώς. Με τη μελέτη του παρεμβατικού ρόλου της κοινότητας και των αλληλεγγυοτήτων που ενεργοποιούνταν στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, αποσκοπείται όχι να υποστηριχθεί μια νοητική κατασκευή για τη φυσιογνωμία των κοινών, αλλά να καταδειχθεί, πέρα από τον θεσμικό ρόλο των κοινοτικών αρχών και την υπόστασή τους ως πολιτειακών μορφωμάτων, η εσωτερική ζωή των κοινοτήτων όχι μόνον ως συλλήβδην ομοειδών φορολογικών συνόλων ενός απρόσωπου εξουσιαστικού συστήματος, αλλά ως ξεχωριστών, ζώντων κυττάρων μιας κοινωνίας με θρησκευτική, φυλετική, κοινωνική, οικονομική διαστρωμάτωση, παραγωγών αγαθών (αγροτικών και βιοτεχνικών), μιας κοινωνίας που μεριμνά για την επιβίωσή της (βιολογική και κοινωνική) με το να διατηρεί τις ισορροπίες, ανταποκρινόμενη στις οικονομικές επιβαρύνσεις που επιβάλλει η κεντρική εξουσία και επαυξάνουν οι τοπικές αρχές με πρόσθετα δασύματα, έξοδα λειτουργίας της κοινότητας.

Μέσα από το ερευνητικό τρίπολο: μεταπτυχιακές σπουδές στο Paris I - Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας - ερευνητικό πρόγραμμα στο ΚΝΕ/ΕΙΕ, που λειτούργησαν ως συγχωινούνται δοχεία με τη διεύθυνση, τον συντονισμό και τη συνεργασία του Σπύρου Ασδραχά, μια γενιά νέων ιστορικών γαλουχήθηκε και προσανατόλισε τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα στις παραπάνω κατευθύνσεις²⁸.

28. Ευνοημένος, εξαιτίας του διασωζόμενου τεκμηριωτικού υλικού, εμφανίστηκε ο αιγαιοπελαγίτικος νησιωτικός χώρος σε σχέση με τον ηπειρωτικό και χρονικά ο 18ος αιώνας με τις χρονικές του εκφάνσεις σε βάθος λίγων δεκαετιών στον 17ο και 19ο αιώνα. Αρκετές από τις έρευνες που έγιναν και τις μελέτες που εκπονήθηκαν πήραν τη μορφή διδακτορικών διατριβών. Ο αριθμός τόσο των προσώπων όσο και των δημοσιευμάτων δεν είναι καθόλου ευάριθμος, για τούτο και η εδώ αναφορά δεν μπορεί να είναι εξαντλητική παρά μόνο ενδεικτική: Άλκηστη Αθανασοπούλου (Υδρα), Λίνα Δεμαθά (Σίφνος),

Παράλληλα με την ομάδα αυτών των ερευνητών, που τα ιστοριοδιφικά τους όρια ήταν έτσι κι αλλιώς πεπερασμένα εξαιτίας της χρήσης συγκεκριμένων πηγών, ελληνόγλωσσων μόνο, που καθόριζαν και περιόριζαν τον ερευνητικό τους ορίζοντα, μια άλλη ομάδα Ελλήνων ιστορικών με επί πλέον εφόδιο τη γνώση της οθωμανικής γλώσσας έστρεψε άλλοτε αποκλειστικά και άλλοτε σχετικά τις έρευνές της προς τις ίδιες θεματικές κατευθύνσεις, διεισδύοντας στα δυσπρόσιτα οθωμανικά αρχεία και αξιοποιώντας ιστοριογραφικά τον πλούτο των τεκμηρίων τους²⁹. Χωρίς καθορισμό εκ των προτέρων αυστηρού ερευνητικού πλαισίου και σαφώς οριζόμενης συνεργασίας, συχνά η συμπόρευση ή η ανεξάρτητη αλλά παράλληλη πορεία των δύο αυτών ομάδων κατέληξε σε ανάλογα ή συμπληρωματικά ερευνητικά αποτελέσματα, έστω και αν αφετηριακά η εκκίνηση υπαγορευόταν από διαφορετικές υποθέσεις εργασίας. Οι περισσότεροι εξειδικευμένες μελέτες των οθωμανολόγων ιστορικών αναμφισβήτητα συνέβαλαν ουσιαστικά στη διεύρυνση των γνωστικών μας οριζόντων τόσο σε ζητήματα θεσμικά, όσο και οικονομικής λειτουργίας των κοινοτήτων και βοήθησαν στην αναθεώρηση παλαιών απόψεων και την επαναδιατύπωση θεωριών απαλλαγμένων από ιδεολογικές αγκυλώσεις.

Κι ενώ η έρευνα για την ιστορία των θεσμών προς την κατεύθυνση αυτή θα συνεχίσει αμείωτα ως σήμερα να ενισχύεται με νέους ιστορικούς και θα διευρύνεται η θεματική της εμβέλεια, δεν θα λείψουν παράλληλα –σποραδικά πάντως– και οι μελέτες, ακόμα και διδακτορικές διατριβές³⁰, στις οποίες οι

Δημήτρης Δημητρόπουλος (Μύκονος), Ελευθερία Ζέη (Πάρος), Σεβαστή Λάζαρη (Μύκονος), Ευτυχία Λιάτα (Σέριφος, Άργος), Ευαγγελία Μπαλτά (Εύβοια, Θάσος, Σάμος, Σαντορίνη), Εύη Ολυμπίου (Πάτμος), Σωκράτης Πετμεζάς (Πελοπόννησος), Μάρθα Πύλια (Πελοπόννησος), Μαρία Σπηλιωτοπούλου (Σαντορίνη), Αθαν. Φωτόπουλος (Πελοπόννησος).

29. Εκτός από τις εργασίες της Ευαγγελίας Μπαλτά, στην οποία έγινε ήδη αναφορά, το έργο των Βασίλη Δημητριάδη και Ελισάβετ Ζαχαριάδου εντάσσεται κατά κύριο λόγο στην κατηγορία αυτή.

30. Θεοδ. Ε. Θεοδώρου, *Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση. Τόμος πρώτος. Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση κατά την τουρκοκρατία και την επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1996· είναι η ελληνική μετάφραση διδακτορικής διατριβής που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου. Αθαν. Φ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, 1997. Συμβολή στη μελέτη των θεσμών της Τουρκοκρατίας, εξάλλου, καθώς εμπλουτίζουν το θέμα με νέο τεκμηριωτικό υλικό, αποτελούν οι μελέτες: Δημ. Θ. Σιάτρας, *Ελληνικά κοινοτικά δικαστήρια κατά την τουρκοκρατία*, Βόλος 1997 και Ξεν. Α. Αντωνιάδης, *Η Σκύρος στην τουρκοκρατία. Κοινωνία-Διοίκηση-Δικαιοσύνη*, Αθήνα 1997.

συγγραφείς τους (κατά κανόνα όχι ιστορικοί) θα επιμείνουν στη συμβατική ιστορική εξιστόρηση του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης «φιλοδοξώντας να καλύψουν ένα σημαντικό κενό, αυτό δηλαδή της έρευνας για την ιστορική εξέλιξη της δημόσιας διοίκησης και μάλιστα από την εθνική παλιγγενεσία έως τις μέρες μας»³¹.

Το Συμπόσιο, εξάλλου, που οργανώθηκε το 1988 στη Θεσσαλονίκη με αφορμή το επετειακό γεγονός της συμπλήρωσης 75 χρόνων από την απελευθέρωση της πόλης³² απηχεί κατά βάση προσεγγίσεις της παλαιότερης ιστοριογραφίας για την τοπική αυτοδιοίκηση με αιτούμενο να αποδειχθεί η δυναμική του θεσμού μέσω της ιστορικότητάς του. Με τη διαφορετική προσέγγιση, επανατοποθέτηση και προβληματική σε παλαιά ζητήματα, αλλά και με την προσκόμιση νέων στοιχείων βάσει νέων τεκμηρίων εμπλουτίζεται το ιστοριογραφικό πεδίο στη συγκεκριμένη θεματική. Στα συμπεράσματα του Συμποσίου επισημαίνεται η συμβολή του κοινοτικού θεσμού στη συσπείρωση, διαίωνιση και ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας μέσα από αντίζους ιστορικές συνθήκες· στις προοπτικές εξάλλου –πάντα η χρήση του ιστορικού παρελθόντος στην υπηρεσία του σήμερα και σε προβολή στο μέλλον– τονίζεται ότι ο κοινοτικός θεσμός στην Ελλάδα είναι προορισμένος να εξελιχθεί σε αυτοδύναμο και πραγματικά αυτοδιοικούμενο κέντρο εξουσίας για την επίλυση των τοπικών υποθέσεων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η μελέτη των κοινοτήτων, με την εμπειριστατωμένη ανάδειξη και ιστοριογραφική θεμελίωση των οικονομικών –κατά κύριο λόγο φορολογικών– λειτουργιών τους έγινε ένα παραδειγματικό πεδίο για την ερμηνεία των μηχανισμών της κατάκτησης· προσδιορίστηκε ακόμα σε ικανοποιητικό βαθμό ο εξισοροπητικός ρόλος των κοινοτικών μορφωμάτων μέσα στο σύστημα αυτό, φωτίστηκε ο τρόπος με τον οποίο ασκούσαν τον έλεγχό τους στο χώρο και στα άτομα, αλλά και υποδείχθηκαν οι συντηρητικές και περιοριστικές λειτουργίες τους καθώς και τα όρια των προσαρμοστικών τους ικανοτήτων. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί, μολονότι γι' αυτό θα γίνει λόγος σε άλλη ανακοίνωση της θεματικής αυτής, ότι παράλληλα ανανεώθηκε το ενδιαφέρον για την κατανόηση άλλων θεσμικών μορφωμάτων, των αστικών συμβουλίων των βενετοκρατούμενων περιοχών· έτσι προτάθηκαν νέα ερμηνευτικά σχήματα, αναθεωρήθηκαν κρατούσες απόψεις για την ταξική διαστρωμάτωση των πόλεων και ανοίχτηκαν νέα πεδία έρευνας.

31. Βασ. Ανδρονόπουλος – Μίνωας Μαθιουδάκης, *Νεοελληνική διοικητική ιστορία. Περιφερειακή διοίκηση-τοπική αυτοδιοίκηση*, Αθήνα 1988, σ. 13.

32. *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1991.*

Με άλλα λόγια, η νεότερη ιστορική έρευνα έδειξε πως «των Ελλήνων οι κοινότητες», κύτταρα αυτόνομα και ξεχωριστά, καθεμιά διαφορετική από την άλλη κι όλες μαζί ως σύστημα πολιτειακό, σχημάτισαν παρ' όλα αυτά, μέσα στο κατακτητικό στερέωμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον δικό τους ανεξάρτητο, αυτόφωτο και ζωογόνο κοινωνικό γαλαξία.

Eftichia D. Liata

LES COMMUNES GRECQUES (XVIIème-XIXème SIÈCLES) :
DE L'HISTOIRE DES INSTITUTIONS À L'HISTOIRE DES SOCIÉTÉS
ET ÉCONOMIES LOCALES

(RÉSUMÉ)

Les formations communales pendant la domination ottomane sont devenues de bonne heure un des sujets préférés de l'historiographie grecque et ceci parce que le souci d'établir une administration conforme au droit dans un état récemment constitué a incité les juristes, grecs et étrangers, à étudier les origines ainsi que les formes de l'administration locale indépendante, qui avaient déjà existé. C'est ainsi qu'à la première moitié du XIXème siècle trois théories différentes se trouvent formulées par rapport à la genèse de l'institution et sur lesquelles sera appuyée l'historiographie grecque tout le XIXème et les premières décennies du XXème siècle. La recherche historique qui privilégie, au contraire, la mise en évidence des fonctions de cette institution voit le jour la première moitié du XXème siècle ; les études qui en résultent font appel aux documents d'archive et les mettent en valeur.

Aux années qui ont suivi la chute de la Dictature (1967-1974) et qui sont caractérisées d'un renouvellement et d'une actualisation de la recherche historique, l'historiographie commence à se dissocier de la fiction apparemment idéologique qui faisait des communes de l'époque ottomane une formation à la fois démocratique et diachronique ; elle est désormais orientée vers deux axes majeurs : ils se réfèrent aux fonctions économiques et fiscales des formations communales ainsi qu'aux rôles sociaux qu'elles assumaient tout au long de la domination ottomane. Cette orientation de la recherche sur les institutions communales, bien enrichie dans sa démarche d'acquis tant factuels que théoriques et méthodologiques, est suivie et appliquée jusqu'à nos jours.